

REALISMIN ONGELMA JA PRAGMATISMI

Sami Pihlström, *Structuring the World. The Issue of Realism and the nature of Ontological Problems in Classical and Contemporary Pragmatism*. Acta Philosophica Fennica, vol. 59, 1996..

1. Sami Pihlströmin väitöskirja *Structuring the World* keikkuu historiallis-kuvailevan ja systemaattis-normatiivisen lähestymistavan välillä. Siinä esitellään laajasti sekä pragmatismen klassikoita että sen nykyisiä edustajia heidän kriitikoitaan unohtamatta; mutta toisaalta teos on myös päättäväinen ja vakavasti otettava realismin ongelman (tai ongelmien) ratkaisuehdotus. Varmasti juuri tästä kaksinaisuudesta seuraa, että työhön sisältyy teesien ja näkökohtien toistoja, jo käsiteltyihin teemoihin palaamisia, jne. Esimerkiksi Putnamin sisäistä realismia esitellään ja kommentoidaan lukemattomia kertoja joko täsmälleen tai lähestulkoon samoin termein. Ehkä tuota toistavuutta olisi voitu vähentää myös lisäeditoinnilla ja hieman taloudellisemmalla kirjoitusotteella.

Toisaalta on ihailtava Pihlströmin laaja-alaista, tarkasti dokumentoivaa lähestymistapaa. Tuskin on sellaista vähänkin mielenkiintoista pragmatistiksi tai pragmatismen arvostelijaksi luokiteltavissa olevaa kirjoittajaa, jota hän ei käsittelisi tai ainakin mainitsisi. Kirjan bibliografia on valtava ja sellaisena vaikuttava. Pihlström haluaa puhua kaikesta, mikä koskee pragmatistien ontologisia käsityksiä, ja hän haluaa puhua hyvän skolaarisen tietämyksen pohjalta. Systemaattisen sisältönsä lisäksi teos tarjoaa siis myös erinomaisen yleiskatsauksen sekä pragmatismen ontologiseen perinteeseen että pragmatismisävytteiseen nykykeskusteluun ontologisista asioista.

Keskityn seuraavassa kahteen sisällölliseen teemaan: ensinnäkin Pihlströmin keskusteluun Richard Rortyn jälkifilosofiasta, ja toiseksi hänen moraali-realismiinsa. Aluksi kuitenkin esittelen Pihlströmin kirjan yleistä systemaattista sisältöä ja erityisesti hänen pragmaattista realismiaan.

2. Ontologisen realismin ongelmaa voidaan lyhyesti luonnehtia seuraavasti. Onko ole-

massa meidän käsitteellisistä kyvyistämme ja taipumuksistamme riippumatonta maailmaa, vai onko päinvastoin niin, että me itse luomme maailman käsitteidemme avulla? Tai jos korvaamme 'maailman' 'totuudella': onko olemassa käsitteistämme riippumatonta totuutta, vai ovatko totuudet inhimillisiä luomuksia, meidän itsemme tekeleitä? 'Käsitteet' voidaan samoin korvata vaikkapa 'ihmismielellä', 'kielellä' tai 'kuvauksilla': onko olemassa kielestä/mielestä/kuvauksista riippumatonta maailmaa/totuutta? Esimerkiksi Putnam näyttää usein puhuvan ikään kuin näillä substituutioilla ei olisi sen suurempaa merkitystä. Myöskään Pihlström ei tunnuta tekevän jyrkkiä erotteluja erilaisten realismin ongelman muotoilujen välille, vaan muautuu filosofian kentällä vallitsevaan kaoottiseen tilanteeseen. Kun esimerkiksi Niiniluoto joskus muotoilee ongelman käyttäen termejä 'mieli' ja 'todellisuus', Pihlström ei vastusta; kun Putnam puhuu sekä 'mielestä', 'kielestä', 'kuvauksista' että 'käsitteistä', Pihlström seuraa Putnamia, jne. Ilmeisesti hänellä ei siis ole selvää suosikkimuotoilua realismin ongelmalle.

Pihlström on huomattavan maltillinen hahmo, keskittien kulkija. Hän ei halua lähteä niiden äärirealistien kelkkaan, jotka väittävät maailman/totuuden olevan täysin riippumatonta meidän hahmotustavoistamme, ja joiden mielestä me sitten vain löydämme tai kopioimme sen rakenteen kieleemme/mieleemme avulla; mutta toisaalta hän ei voi myöskään hyväksyä Schillerin tai Goodmanin tapaisen antirealistien ajatusta, että maailma/totuus on meidän oma luomuksemme. Täs-

sä Pihlström seuraa Putnamia ja hänen sisäisen realismin ideaansa. On varottava sekä metafysisistä realismia että antirealismia. Ensinnäkin Pihlström korostaa, että puhe maailmasta sikäli kuin se on meistä riippumatta, on hyvin epäilyttävää, koska tosiasiansa kieleemme ja mieleemme muokkaavat havaintojamme jatkuvasti. Ei ole mielekäs olettaa maailman olevan tietynlainen inhimillisestä panoksesta riippumatta: "Se, miten maailma on, riippuu niistä episteemis-pragmaattis-käsitteellisistä näkökulmista, joiden kautta me rakennamme/jäsennämme/rakenteistamme ('structure') maailmaa."¹ Toiseksi Pihlström sanoo, että meidän on oletettava jonkinlaisen meistä riippumattoman maailman olemassaolo. "Todellisuuden luonteen selvittäminen, tiedon hankkiminen ja mielekäs kokeminen ylipäätään edellyttävät pragmaattista oletusta sellaisen ulko-maailman olemassaolosta, jota ihmisen mieli tai käytännöt eivät ole luoneet."² Hän nimeää tämän oletuksen minimaaliseksi realismiksi. Yhtäältä meitä siis uhkaa metafyyssisen realismi, toisaalta antirealismi; ja kuitenkin kummassakin ajattelutavassa on myös jotakin hyvää ja säilyttämisen arvoista. On suunnistettava niiden välissä. *Structuring the World* voidaan kokonaisuudessaan lukea tämän tyyppisen kaksoisperspektiivin puolustuksena, perspektiivin, jota Pihlström kutsuu pragmaattiseksi realismiksi. (Hän kertoo meille, että Putnam on joskus halunnut käyttää termiä 'pragmaattinen realismi' termin 'sisäinen realismi' sijaan.)

Pihlströmin ontologinen ekumeenisuus, suvaitsevaisuus ja halu välttää ehdottomia kieltoja tulee ilmi myös silloin, kun hän käsittelee joitakin yksittäisiä ontologisia ongelmia. Vaikka Pihlström ei esimerkiksi ole Tuomelan tai Armstrongin tapainen skientisti ja siis metafyyssikko, hän ei myöskään hylkää tai väheksy tieteellisen toiminnan ontologista antia, ei edes silloin kun tiede puhuu havainnon ylittävistä ja tässä mielessä teoreettisista olioista ja prosesseista. Hän puolustaa tieteellistä realismia: "Meidän on selitystarkoituksissa postuloitava havainnon ylittäviä teoreettisia olioita, eikä ole mitään hyvää syytä omaksua skeptistä asennetta näitä olioita kohtaan."³

Mielenfilosofiassa Pihlström taas kannattaa Popperin kolmen maailman oppia, kunhan maailmojen rajoja ei vain nähdä kovin selkeinä ja jyrkkinä. Hänen "ei-reduktiivisen naturalisminsa" mukaan Popperin kolme maailmaa ovat toisiinsa redusoimattomia, mutta silti toisiinsa "kietoutuneita" luonnollisen maailman osia tai aspekteja. Pihlströmin mielestä maailmat 2 ja 3 jotenkin "emergoituvat" maailma ykkösestä.⁴

Kaiken kaikkiaan Pihlströmin ontologia on näiltä osin eräänlaista niinluotolaisuutta – tieteellinen realismi ja kolmen maailman

oppihan ovat Niiniluodon ominta antia. Pihlström kuitenkin varoo Niiniluodon maailmankatsomukseen sisältyviä metafyyssisen realismin siemeniä tai jäänteitä. Hän ikään kuin muistuttaa Niiniluotoa Putnamin sisäisestä realismista ja sen houkutuksista. Pihlström ei esimerkiksi usko, että totuus tulisi nähdä ei-episteemisenä korrespondenssina.

Ontologisen fanaattisuuden, kuumapäisyyden ja puolueellisuuden välttäminen tuottaa Pihlströmille pieniä vaikeuksia hänen puheessaan uskonnosta ja nimenomaan teismistä. Yhtäältä lukija tuntee Pihlströmin halun olla tuomitsematta teistisiä uskomuksia järjenvastaisina, mutta toisaalta Pihlström kuitenkin karttaa teismien suorasukaista hyväksymistä, sillä tieteellinen realismi (tai naturalismi ylipäätään) ja teismi eivät tunnustusti sovi yhteen ja samaan maailmanjäsenyykseen kovinkaan helposti. Jomman kumman on joustettava, ja Pihlström kallistuu sekulaarin maailmankuvan suuntaan – mallillisesti tosin, mutta kuitenkin.

Lisäksi teismi on yleensä metafyyssisen realismin malliesimerkki, ja metafyyssistä realismia Pihlström ei kannata. Skientismi ja teismi ovat peräisin samasta ankarasta metafyyssisestä ilmastosta, jossa maailma on mitä se on ihmisten kielestä/mielestä riippumatta. Voidaankin epäillä, onko esimerkiksi Jamesin teismi yhteensopiva hänen sisäistä realismia muistuttavien käsitystensä kanssa. Pragmatismi on hyvin ihmiskeskeistä filosofiaa, jossa ihmisten omat käytännöt ja päämäärät ovat ontologisten jäsenyyksien viimeisenä mittana. Kuinka tällaiseen filosofiaan mahtuu oletus sellaisesta olennosta, joka on olemassa täysin meistä riippumatta, ja jonka omat käytännöt ja päämäärät asettavat sopivuuden rajoja meidän käytännöillemme ja ontologioillemme? Eikö yli-luonnollinen olento vesitä pragmatismien perusajattelutapaa?

3. Rortyn kohdalla on hyödyllistä tehdä ero kahden eri kysymyksenasettelun välillä sen mukaan, mikä asia asetetaan kielen tai mielen "vastapuoleksi". Yhtäältä Rorty käyttää termiä 'totuus' ja väittää esimerkiksi Hobbesia seuraten, että ihmiset luovat totuuksia keksiessään ja omaksuessaan uusia sanastoja ja puhetapoja. Koska totuuksia on vain siellä missä on lauseita, niitä ei löydetä valmiina "tuolta jostain" – niitä tehdään, keksitään, valmistetaan, luodaan. Toiseksi

hän puhuu kielen/mielen ja maailman välisen suhteen ongelmasta ja väittää, että vaikka totuudet ovat riippuvaisia sanastoistamme, materiaallinen maailma on olemassa kielestä/mielestä riippumatta. Se on "tuolla jossain" ("out there").⁵

Rorty ei kiellä, etteikö kielipeliin sisällä voitaisi mielekkäästi asettaa totuutta koskevia kysymyksiä jonkinlaisen korrespondenssitotuuden mielessä: "usein annamme maailman ratkaista kilpailun vaihtoehtoisten lauseiden välillä..."⁶ Kun olemme esimerkiksi omaksuneet sanaston, jossa tietyt objektit ovat parkkimittareita, näitä olioita koskevia väitteitä voidaan verifioida vertaamalla niitä siihen, miten maailma on jäsentynyt. Maailma joko sopii tai ei sovi yhteen väitteidemme kanssa; se joko tekee tai ei tee lauseistamme tosia. Korrespondenssitotuuden idea on kuitenkin Rortyn mielestä hyödytön silloin, kun vertaamme keskenään kokonaisia sanastoja tai kielipelejä. Kielipelit eivät sovi tai ole sopimatta yhteen maailman kanssa. Ne eivät vastaa eivätkä ole vastaamatta maailman sisältöä tai rakennetta. Joku yhteisö voisi esimerkiksi pitää meidän parkkimittareitamme rumina taideteoksina. Heillä ei ehkä ole autoja, eikä siis myöskään mitään käyttöä parkkimittareille parkkimittareina. Emme voi sanoa, että tuo puhetapa on huonompi kuin omamme, ellemmme sitten jo omaksu omaa kielipeliämme ja sen tapaa jäsentää maailmaa. Kuten Rorty asian ilmaisee, siirtymällä kokonaisten kielipeliin tasolle huomaamme, kuinka keinotekoinen ajatusrepresentationalismi on. Sanat ja lauseet eivät viime kädessä edusta (representoi) mitään, mutta ne eivät myöskään epäonnistu edustamistehtävässään: koko edustamisen idea on Rortyn mukaan väärä.

Edes se seikka, että on olemassa mielestä riippumattomien materiaalistien olioiden maailma "tuolla jossain", ei ole kielestä riippumaton. Esimerkiksi buddhalaisissa perinteissä on paljon ajattelijoita, jotka epäilevät tätä oletusta. Samoin monet kvanttifysiikasta kiinnostuneet filosofit ovat ajautuneet skeptiselle kannalle. Jos Rorty siis joskus puhuu naiivin materialistisen realismin hengessä, tämä on hänen filosofinen idiosynkrasiansa, joka ei oikein istu hänen laajempaan antirepresentationalistiseen ajattelutapaansa. Myös Pihlström huomauttaa tästä seikasta: Rorty ei voi noin vain sanoa, että on olemassa maailma "tuolla jossain".⁷ Tämä väite on tosi vain silloin, kun oletamme tietyt kielipelit.

Kielen totuuksia luova voima antaa taustatukea Rortyn jälkifilosofiselle projektille. Koska totuudet ovat inhimillisiä tuotoksia, ei kannata jatkaa filosofisten teorioiden kehittelyä, sikäli kuin nuo teoriat ymmärretään riittävien ja/tai välttämättömien ehtojen antamisena sille, että jotakin asiaa voidaan todella pitää tietynlaisena (totena, todellisena, filosofiana, tieteenä, mentaalisenä tilana, vapaana tekona, moraalisenä käytäntönä, jne.). Totuuksien kieliriippuvuus on tunnus-tettava sillä tavoin, että tyydymme kuvaamaan ja vertailemaan erilaisia sanastoja ja puhetapoja. Filosofian normatiivinen puoli häviää: emme enää sano, mitä ihmisten pitää uskoa tai miten heidän pitää toimia, vaan yksinkertaisesti toteamme kielipeliemme ominaispiirteet ja asetamme sanoja ja lauseita uusiin kielellisiin yhteyksiin, uusiin kielipeleihin. Voisi sanoa, että totuudet ovat kielipelidonnaisuutensa takia *sattumanvaraisia*; ja koska ne ovat sattumanvaraisia, filosofia normatiivisena harrasteena on tullut tiensä päähän.

Rortyn mukaan on huomattava, että myös *filosofiset* totuudet ovat satunnaisia kielipeliin tuotoksia. Ei pidä antautua sellaisen omahyväisen illuusion valtaan, että siinä missä muiden ihmisten totuudet ovat heidän kielipeliensä sisäisiä asioita, filosofit löytävät totuuksiaan kielipeliin ulkopuolelta — antirepresentationalismia on sovellettava myös filosofian sisällä. Jopa se rortylainen totuus, että totuudet ovat riippuvaisia omista sanastoistamme ja puhetavoistamme, on sidoksissa tiettyyn kielipeliin, jonka rationaalisuussäännöt eivät aina vastaa muiden kielipeliin sääntöjä: Rortylla ei ole ideaalleen sellaisia argumentteja, joiden pätevyyttä kukaan rationaalinen henkilö ei voi kieltää.

Mistä siis johtuu Pihlströmin negatiivinen asenne Rortyn jälkifilosofiaa kohtaan? Hänen ydinargumenttinsa on ontologisen realismin perusidean toteaminen: "Rortyn käsityksen pohjalta on mahdotonta ajatella maa-

ilmaa ('think about the world') missään normaalissa mielessä."⁸ Rortyn tulisi hyväksyä minimaalinen realismi.

Yllä esitetyn perusteella voimme kuitenkin epäillä, haluaako Rorty todella kieltää kielestä/mielestä riippumattoman maailman olemassaoloa tai mahdollisuutta hankkia tietoa tuollaisesta maailmasta. Joskus hän toki näyttää esittävän tämän äärimmäisen antirealistisen kannan, mutta reiluuden nimessä on pantava merkille myös tuo vastakkainen evidenssi, evidenssi, jonka mukaan Rortyn mielestä on olemassa jonkinlainen kielestä/mielestä riippumaton maailma, josta me puhumme ja kirjoitamme, ja jota me havainnoimme ja ajattelemme. Lisään tähän, että tuollaisen maailman olemassaolo on kuitenkin kielipeliin sisäinen asia. Joissakin kielipeleissä ei ehkä puhuta maailmasta "tuolla jossain".

Rortyn antirepresentationalismia ei tule sekoittaa Pihlströmin antirealismiin. Käsitteäkseni Rortyn antirepresentationalismi ei tarkoita, että me emme voisi puhua maailmasta tai ajatella sitä. Kyse on vain siitä huomiosta, että representaation idea alkaa vaikuttaa epäilyttävältä, kun tarkastelemme kokonaisia kielipelejä ja niiden maailmasuhdetta. Se ei ole epäilyttävä siksi, että me olisimme aina tekemisissä pelkästään representaatioiden kanssa, emmekä koskaan pääsisi käsiksi maailmaan itseensä, vaan siksi, että representaation käsite ei ole enää hyödyllinen lainkaan. (Antirepresentationalismia ei pidä sekoittaa myöskään sellaiseen antirealismiin, jossa kielletään representatiivisten subjektien olemassaolo — jälkimmäisen käsityksen mukaan subjekti ei voi luoda maailmaa, koska siinä ei ole subjekteja lainkaan.)

Pihlströmin mukaan "Rorty on [...] aivan yli-innokas väittäessään, että meidän tulee hylätä kaikki filosofian perinteiset ongelmat."⁹ Hylätä kaikki filosofian perinteiset ongelmat? Usein Rorty todellakin puhuu ikään kuin filosofisten teorioiden muotoilusta ei olisi mitään iloa tai hyötyä. Tässä hän menee liian pitkälle. Ensinnäkin, eihän jälkifilosoifeilla olisi kohta mitään mielenkiintoista tekemistä, jos ihmiset eivät kehittelisi uusia filosofisia teorioita. Jos filosofinen perinne sattuisi kuolemaan, meidän pitäisi ikuisesti kommentoida Platonia, Kantia, Hus-

serlia ja Hintikkaa. Tämä on kauhistuttava dystopia. Toiseksi, filosofiset teoriat voivat synnyttää kiinnostavia ja ehkä hyödyllisiäkin keskusteluja. (Ajatelkaamme vaikkapa Rawlsin yhteiskuntafilosofiaa.) Kuten Heikki Kannisto kerran ilmaisi asian, tilanne on aivan sama kuin musiikissa: haluamme kuulla uusia kappaleita ja teoksia sen sijaan, että kuuntelisimme jatkuvasti Beethovenia ja Elvistä. Kyse ei ole välttämättä totuuden löytämisestä tai totuuden lähestymisestä, vaan silkasta uutuuden viehätyksestä. Samalla tavoin me haluamme puhua uusista filosofisista teorioista uusilla termeillä.

Pihlström näyttää olevan oikeassa sanoessaan, ettei Rorty ole kyennyt argumentoimaan vakuuttavasti jälkifilosofisen kantansa puolesta. Mutta kuinka hän voisikaan niin tehdä? Eikö Rorty itse sano, että jälkifilosofisen lähestymistavan omaksuminen edellyttää eräänlaista ei-rationaalista hyppyä tai katkosta? Voimme toki luonnehtia sekä filosofisen että jälkifilosofisen ajattelutavan etu- ja haittapuolia (mm. sitä, että jälkifilosofia sopii paremmin yhteen antiessentialismin kanssa, kun taas filosofin on uskottava jonkinlaisiin olemuksiin); mutta loppujen lopuksi näin suurta maailmankatso-muksellista kysymystä ei voida ratkaista argumentaation avulla. Joskus argumentit loppuvat, ja valinta eri lähestymistapojen välillä voidaan suorittaa vain arationaalisesti, ilman perusteita — riittävän perusteen periaate ei aina sovellu.

4. Metaetiikassa Pihlström kannattaa vahvaa realismia (tai objektivismia): moraalisaäntöjä, -normeja ja -arvoja on olemassa yhtä tiukassa mielessä kuin pöytiä ja mikrofysiikan postuloimia olioita. (Sana 'vahva' on tässä tosin hieman ongelmallinen, koska pöydät ja mikrofysiikan oliot ovat nekin olemassa vain inhimillisten käsitteellisten käytäntöjen myötävaikutuksella.) Hänen pääargumentinsa on putnamilainen. Putnamin mukaan meidän oletettava arvojen objektiivinen olemassaolo, koska muussa tapauksessa emme kykene esittämään selviytystä sille, miksi postuloimme sellaisia ei-normatiivisia olioita ja prosesseja kuin postuloimme. Quinen termein emme kykene perustelemaan reifikaatioitamme. Sikäli kuin siis hylkäämme metafysisen realismin ja hyväksymme inhimillisten tekijöiden merkityksen maailman muotoutumisessa, ei-normatiivisen maailman olemassaolo edellyttää normatiivisen maailman olemassaoloa. Haluamme esimerkiksi tieteellisten teorioiden olevan mahdollisimman koherent-

teja, yksinkertaisia ja tosia. Nämä kaikki ovat arvoja, emmekä voi erottaa niitä siitä toiminnasta, jossa tieteellisen maailmankuvan mukainen maailma luodaan. Jos nuo arvot heitetään yli laidan, tieteellinen maailmankuva romahtaa niiden mukana. Toisin sanoen ei-normatiiviset tosiseikat ja arvot ovat tosiinsa kietoutuneita. Jos pyyhimme pois arvot, hävitämme samalla myös faktat.

On kuitenkin epäselvää, miten Putnamin ensimmäinen argumentti voisi perustella nimenomaan *moraalisten* arvojen objektiivisen olemassaolon. Tarvitsemme toki yksinkertaisuuden ja johdonmukaisuuden tapaisia arvoja silloin kun haluamme puolustaa tieteellisiä käsityksiämme; mutta mitä tekemistä näillä arvoilla on moraalin kanssa? Miksi emme voisi olla objektivisteja tieteellisten arvojen suhteen ja subjektivisteja moraaliarvojen suhteen? Lisäksi voimme ihmetellä, edellyttääkö tieteellisten väittämien puolustaminen todellakin tieteellisten arvojen objektiivisuutta. Miksi tieteelliset käytännöt eivät voisi perustua subjektiivisille arvoille? (Pihlström huomautti keskustelussa, että ehkäpä Putnam ei tässä yritäkään puolustaa moraalirealismia, vaan esittää ainoastaan seuraavan väitteen: koska objektiiviset moraaliarvot eivät ole yhtään sen oudompia kuin objektiiviset tieteelliset arvot, ei ole mitään ihmeellisiä metafysisiä syitä sille, miksi moraaliojektivismi ei voisi olla tosi. Tämä on mahdollinen lukutapa; mutta samalla se tekee Putnamin argumentista melko vaatimattoman ja kunnianhimmottoman. Objektivismikysymyshän jää silloin edelleen avoimeksi.)

Putnam on esittänyt toisenlaisenkin moraalirealismien puolustuksen. On olemassa objektiivisesti huonompia ja parempia eettisiä käsityksiä, koska "näin me — ja sisällytän itseni näihin "meihin" — puhumme ja ajattelemme, ja näin me tulemme puhumaan ja ajattelemaan."¹⁰ Pihlström hyväksyy myös tämän argumentin.

Putnam liioittelee. Meillä on myös sellaisia sanastoja ja kielipelejä, joissa moraalit nähdään auttamattoman subjektiivisena ilmiönä: on esimerkiksi hyvin tavallista, että moraaliset arvot luokitellaan makuasioiksi tai kasvatuksemme tuottamiksi tottumuksiksi, joita ei kannattele mikään objektiivinen todellisuus.

Filosofeista esimerkiksi Edvard Westermarck ja John L. Mackie leikkautuvat putnamilaisen kollektiivin ulkopuolelle. On oikeastaan hämmästyttävää, kuinka monoliittisena ja vivahteettomana Putnam näkee sosiaalisen maailmamme. Mielestäni Pihlströmin olisikin luettava hänen tekstejään hieman kriittisemmin.

Arto Tukiainen

Viitteet

1. S. 380.
2. Sama.
3. Sama.
4. Meidän on kyllä sanottava, että joiltakin osin Pihlströmin keskustelu mielenfilosofiasta jää hämäräksi; ja perusongelma koskee sitä emergenssin käsitettä, jota hän käyttää kuvattaessaan maailmojen 1, 2 ja 3 keskinäis-suhteita. Mitä emergenssi tässä oikein tarkoittaa?
5. *Contingency, Irony, and Solidarity* (Cambridge University Press, Cambridge, 1989), s. 5.
6. Sama.
7. S. 194.
8. S. 192.
9. S. 188.
10. S. 284.